

اصالت سنجی

مقاله پژوهشی

خلاصه انگلیسی این مقاله با عنوان:
 Historic fabric of urban public spaces and active role in
 social relationships(Case masque old Market Branch)
 در همین شماره به چاپ رسیده است.

شهرسازی ایران، دوره ۵، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۳۳ - ۴۷
 تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۶/۲۳، تاریخ بررسی اولیه: ۱۴۰۰/۶/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵، تاریخ
 انتشار: ۱۴۰۱/۱/۱۵

فضاهای عمومی بافت تاریخی شهری و نقش آن در ایجاد روابط اجتماعی فعال (نمونه موردی بازار و مسجد بافت قدیم دزفول)

علی مردانی* گروه معماری، واحد آبادان، دانشگاه آزاد اسلامی، آبادان، ایران

چکیده: ساختمان ها و کلیه فضاها و بافت های تاریخی شهرها، ارائه کننده هویت، تاریخ و فرهنگ آنها هستند و حتی اهمیت این موضوع گاه در سطح هویت ملی مطرح می شود. اما در سال های اخیر و با پیشرفت روزافزون علوم و فنون و توسعه صنعتی، شهرهای تاریخی بیش از سایر شهرها تحت تأثیر نتایج متأثر از این پدیده بوده اند، چنانکه این تحولات سریع و ناگهانی و نیز گسترش و توسعه شهر سبب شده است که نوعی عدم تعادل و تناسب میان روابط اجتماعی یک شهر به وجود آید و ارتباط بین این دو، به تدریج در حال ضعیف شدن و گسیختگی باشد. از طرفی واقعیت های زندگی مدرن امروزی و تأثیر آن بر علایق و نیازهای انسانی و متعاقباً بالا رفتن سطح مطلوب زندگی باعث شده است که بافت های تاریخی شهرها، رفته رفته رونق گذشته خود را از دست بدهند و به مکان هایی ناامن و نامطلوب و عاری از کیفیت های مناسب برای زندگی شهری امروزی تبدیل گردند. شهر دزفول به عنوان یکی از مهم ترین شهرهای تاریخی ایران، دارای پیه شینه ای غنی از تاریخ و فرهنگ است. از این رو فضاهای بافت تاریخی این شهر، گونه ای هدفمند از فضای با تعاملات اجتماعی است که در لایه لایه این بافت مشاهده می شود. از آنجا که ادراک انسان از فضا نقش مهمی در روابط اجتماعی افراد دارد و به مثابه شرط لازم برای ارتباط آنان با محیط می باشد، باید با شناخت و درک عواملی که در ایجاد این روابط اجتماعی در این شهر تاریخی و تبدیل عینیت فضا به ذهنیتی زیبا و قابل قبول نقش دارند، در جهت تامین بخشی از نیازهای امروز، به تبیین و بازآفرینی بافت تاریخی این شهر و ایجاد پیوند بین فضاهای آن پرداخت. این مقاله به روش میدانی و توصیفی- تحلیلی و با مطالعات کتابخانه ای و اسنادی و چندگانگی روشهای کنترل و استنتاج، نتایج حاصله در نظامی مقایسه های تطبیقی مورد بررسی قرار داده و ضمن تشریح مباحث مطرح شده به مطالعات نظری و میدانی به بازار و مسجد که در بافت قدیم دزفول باعث ایجاد روابط اجتماعی فعال می شود می پردازد.

واژگان کلیدی: بافت تاریخی-بازار- مسجد- روابط اجتماعی- دزفول

طبقه بندی JEL: R23, R33

Email: Ali_mardani4563@yahoo.com*

۱-مقدمه
 های فرسوده، یکی از انبوه معضلاتی است که این پهنه
 های شهری با آن دست به گریبانند و از آن جا که

تنزل شاخصه های کیفی در فضاهای شهری بافت

فضاهای شهری، اوج تجلی مکانی حیات شهری و حضور شهروندان را به نمایش می گذارند، اثر متقابل تنزل کیفیت فضاهای شهری بر تنزل کیفیت زندگی شهری، عمق و ابعاد این معضل در بافت های فرسوده را روشن تر می سازد شهر مجموعه فرهنگی-کالبدی است که بر اساس نیازها، فعالیت ها و رفتارهای ساکنان آن شکن خرفته است. انسان ها بسته به نیازهای فردی یا گروهی خود فعالیت کرده و الگوی رفتاری خاص خود را عرضه می کنند (Hesari Jabbar, Eskandar, 2020). ساده ترین عنصر زندگی مشترک انسانی روابط اجتماعی است. روابط اجتماعی سلسله حرکات بارزی است که انسان برای دستیابی به هدفی نسبت به انسانی دیگر انجام می دهد افراد به برقراری رابطه اجتماعی نیاز ذاتی دارند و به همین دلیل موقعیت هایی را فراهم می آورند تا بتوانند رابطه اجتماعی را تجربه کنند. این رابطه با اهداف مختلف صورت می گیرد یا عاطفی است که شامل دوستی، خویشاوندی و روابط همسایگی است یا عقلایی است که در جست و جوی به حداکثر رساندن شانس افراد در رسیدن به هدف است یا بر مبنای ارزش است که هدفی را بدون توجه به سایر اهداف ممکن و هزینه آنرا دنبال می کند یا سنتی است که بر مبنای سنتها و اعتقادات شکل می گیرد و علت دوام و استمرار آن وجه سنتی و اعتقادی آن است. بافت های تاریخی شهرها که اغلب گنجینه ای از عناصر ارزشمند معماری و شهری را توأمان در خود دارند، آینه ای گویا از فرهنگ، تاریخ و هویت جمعی هستند و از این رو سرمایه های بالقوه و نهفته ای به منظور بهره وری های فرهنگی و بازنمایی ارزش های کم و بیش فراموش شده بومی شمرده می شوند این بافت ها یکی از موارد مطرح در کلیه شهرهای جهان می باشد که هر کدام متناسب با شرایط انسانی و طبیعی خود نیازمند مداخله و اصلاح میباشد (Moghli, Ali Nejad, 2021). از این رو بدیهی است که بافت قدیم دزفول با داشتن معیارهایی از فضاهای ارزشمند قدیمی با کاربری های

مناسب و ترجیحاً محلی بالقوه نظیر بازار، مسجد، محلات مسکونی، مدرسه توانایی جذب افراد و ساکنان محلی را به ایجاد روابط اجتماعی پویا دارد. از سوی دیگر، هرچند که یکایک این بناها و فضاها از ارزش و اهمیت ویژه ای برخوردارند، لیکن جایگیری و موقعیت خاص آنها در بافت و ارتباطشان با یکدیگر، شبکه ای از گذرها و نقاط عطف را تشکیل می دهند که نقش بسیار پررنگ تری در تعاملات اجتماعی فعال و پویا دارد. این نوشتار از منظر فضاهای شهری بافت قدیم به تبیین نقش ارتقاء کیفیت روابط اجتماعی در فرآیند بافت های فرسوده خواهد پرداخت. لذا ابتدا ضمن جمع بندی نظریات مربوط به شاخصه های محیطی و روابط اجتماعی در چند مدل سنجشی، مانند بازار و مسجد این مدل ها را برای سنجش فضاهای شهری و ارتقاء کیفی روابط اجتماعی آن ها در یک نمونه موردی (بافت قدیم دزفول) به کار می برد.

۲- پیشینه پژوهش

عطایی و پور محمدی در مقاله خود با عنوان تاثیر مولفه های هویت کالبدی و فعالیتی بافتهای تاریخی در ایجاد تعاملات اجتماعی کالبد فضا را در پیوند اجتماعی افراد موثر دانسته اند و با توجه به مطالعات انجام داده شده علت پویایی و سرزندگی فضاهای سنتی را در مرحله اول به دلیل ویژگی خاص فعالیتی آن که از اعتقادات و باورهای سنتی نشات می گیرد دانسته اند. کارکردهای متنوع در این فضاها می تواند بر جذابیت و سرزندگی این فضاها بیافزاید. افراد با شرکت در مراسم های آیینی سنتی که از اعتقاد و باور آن ها برخاسته نوعی هم ذات پنداری با محیط پیدا می کنند (Ataiee, Pourmohammadi, 2015). محمدی و همکاران در مقاله ای با عنوان فضاهای عمومی شهری، تحقق تعاملات اجتماعی در بافت های تاریخی (نمونه موردی: شهر قدیم لار) نشان دادند که در میان کارکردهای هفت گانه خیابان های عمومی و اماکن مذهبی با عملکرد خرد، اماکن مذهبی با عملکرد کلان،

شهری گشود. وی اعتقاد داشت هر محیط شهری مجموعه ای از ارتباطات متقابل میان عناصر محیزی و مردم است ارتباطی که از الگوهای معینی پیروی می کند و به این اعتبار معمولا قابل پیش بینی و سازماندهی اند (Parvand, 1993). با در نظر گرفتن چنین موضوعی از نظر راپاپورت این محیط ها دارای دو ویژگی هستند:

اول تعدد محیط ها: بر این مبنا هر محیط شهری مجموعه ای از محیط های فیزیکی، اجتماعی، فرهنگی و ... می باشد.

دوم: ارتباط میان تغییرات محیط فیزیکی با محیط های دیگر: که در آن لزوم آگاهی از چگونگی کنش متقابل انسان و محیط را هنگام سازمان دهی هرگونه محیط شهری متذکر می شود. همچنین راپاپورت معتقد است چهار جنبه محیط شهری وجود دارد که دارای کنش متقابل با یکدیگرند که هر یک از قواعد منظمی پیروی می کنند که قابل شناسایی هستند این چهار عامل یا سازمان عبارتند از:

- سازمان فضایی : در این مورد راپاپورت معتقد است روابط متقابل در محیط های فیزیکی در وهله اول فضایی هستند چرا که اصولا مردم و اشیا از طریق جدایی توسط فضا با یکدیگر ارتباط دارند. به همین ترتیب انواع فواصل، بستگی ها و جدایی ها میان مردم با هم ، مردم و اشیا و حتی اشیا با هم را گرد هم می آورد و آگاهی از آنها را عنصر کلیدی بررسی محیط های شهری می داند.

- سازمان مفهومی : در این سازمان مفاهیمی که از طریق فرم ها، جنس ها و اجزای کالبدی محیط درک می شوند متجلی می شود. در این مورد تاثیرات نشانه ها، رنگ ها، دورنماها، مصالح و ... مورد توجه قرار می گیرد.

- سازمان زمانی : در این مورد شدت و ریتم فعالیت های انسانی و سازگاری یا عدم سازگاری آنها مطرح می

بوستان ها و پارک ها، اماکن ورزشی، اماکن تجاری و پاتوق های محله ای ، خیابان های عمومی بالاترین کارکرد و پاتوق های محله ای با امتیاز پایین ترین کارکرد را دارند و میزان بهره مندی کارکردهای گوناگون فضاهای عمومی شهر قدیم لار از متغیر اجتماعی بودن متفاوت است (Mohammadi et al, 2012). کشاورز فضل و منجری در مقاله خود با عنوان نقش کیفیت فضاهای باز شهری در تعاملات اجتماعی با مقایسه موردی میدان عتیق و نقش جهان در اصفهان نشان دادند که بعد تاریخی و زمانی یک فضا، در میزان احساس تعلق و تعاملات اجتماعی، تاثیرگذاری بسیار چشمگیری دارد و ابعاد اجتماعی برای کاربران فضا دارای اهمیت بیشتری نسبت به ابعاد کالبدی و عملکردی است (Keshavarzfazl, Manjezi, 2017).

صدری و بانکیان و رقایی افشار در مقاله ای با عنوان تاثیر پیاده راه بر افزایش تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری بجنورد (نمونه موردی : خیابان طالقانی، محدوده میدان شهید تا مخابرات) چنین نشان دادند که تاثیرگذاری ویژگی های کالبدی بر روی کیفیت محیط های شهری در اولویت اول است. سپس ادراک محیطی در اولویت دوم و ویژگی های کارکردی در اولویت سوم قرار دارند . که با توجه به نتایج حاصله، اهم متغیرهای مستقل تاثیرگذار در این سه دسته (کالبدی، کارکردی و ادراک محیطی) به ترتیب اولویت عبارتند از: شاخص های امنیت، دسترسی، معابر، کارکردهای اقتصادی، محیط زیست شهری، کیفیت محیط اجتماعی، تعاملات اجتماعی، فعالیت های فرهنگی، تسهیلات شهری و آیتم های کارکردهای تفریحی و روشنایی کمترین اثرات را دارا هستند (Sadri et al, 2019).

۳- مبانی نظری

راپاپورت در میان کسانی که در مورد علوم رفتاری و فضاهای شهری اظهار نظر داشتند شاخص ترین چهره می باشد. راپاپورت با مطرح کردن " کنش متقابل انسان و محیط زمینه ای جدید در برنامه ریزی و طراحی

شود. به اعتقاد راپاپورت مردم همانطور که از نظر فضایی از یکدیگر جدا هستند از نظر زمانی هم می توانند مجزا باشند.

- سازمان ارتباطی: این مورد شامل ارتباط محیط و مردم و ارتباط مردم و مردم در محیط است. از نظر راپاپورت در محیط های شهری این سازمان از دو راه قابل درک است یکی با سیستم های جابجایی و ابزارهای ارتباطی مثل تابلوها و دیگری روابط انسانی رودرو (Parvand, 1993). "جین جیکوب در سال ۱۹۶۱ در کتاب زندگی و مرگ شهرهای بزرگ آمریکا، ۵ معیار را برای محیطی با کیفیت مطلوب بیان می کند: ملحوظ داشتن فعالیت های مناسب پیش از توجه به نظم بصری محیط، استفاده از کاربری مختلط چه به لحاظ نوع استفاده و چه از نظر حضور ابنیه با سن های مختلف در یک ناحیه، توجه به عنصر خیابان، نفوذ پذیر بودن (قابل دسترس بودن) بافت، اختلاط اجتماعی و انعطاف پذیر بودن فضاها (Jacobs, 1961)". "وی همچنین در کتاب مرگ و حیات شهرهای بزرگ آمریکایی بر نقش فضاهای عمومی شهری در ایجاد تعاملات اجتماعی تاکید می نماید. به باور او آنچه از یک شهر بیشتر به ذهن می ماند فضاهای عمومی شهر بویژه خیابان ها و پیاده روهای آن می باشند (Pakzad, 2005)". در کتاب به کمک طراحی که بیان کننده موفقیت طراحی در سیستم برنامه ریزی است، اهداف طراحی به نوعی بیان کننده کیفیت های مورد توجه در طراحی شهری محیط کالبدی است. این اهداف عبارتند از: هویت، تداوم و محصوریت، کیفیت عرصه همگانی، آسانی حرکت، خوانایی، تطابق و تنوع. "از طرفی در سال ۱۹۹۱ جان پانتر و کرمونا در کتاب ابعاد طراحی برنامه ریزی شهری نیز بحث کیفیت را مطرح کردند. این دو با روش تحلیل هفتاد و سه طرح، کیفیاتی که به لحاظ فراوانی دارای درصد بالایی بودند را به عنوان مهمترین کیفیات محیط شهری مطرح کردند این کیفیات عبارت بودند از: کیفیت پایداری زیست

محیطی، کیفیت منظر شهر، کیفیت دیدها، کیفیت فرم شهر، کیفیت فرم ساختمان و کیفیت عرصه همگانی (Punter, Carmona, 1997) "آخرین اثری که کیفیات محیط کالبدی را طبقه بندی کرده است در سال ۲۰۰۳ توسط متیو کرمونا منتشر شد. "در این اثر، کرمونا کیفیات تأثیر گذار مکانهای عمومی - فضاهای شهری با عنوان بر محیط کالبدی را به ۷ دسته تقسیم کرده است که عبارتند از: دسترسی، سخت فضا و نرم فضا، فضای همگانی، ایمنی و امنیت، منظر شهری، اختلاط و تراکم، همه شمول بودن، و مدیریت زمانی فضا (Carmona, 2003) ". در جدول ۱ زیر، مشخصات مهمترین صاحب نظران با رویکرد تقویت تعاملات اجتماعی جمع بندی شده است.

جدول ۱- مشخصات تعاملات اجتماعی-مآخذ:

(Kashani Joo, 2010)

ردیف	نظریه پرداز	سال	عنوان متن / نظریه	مفاهیم کلیدی
۱	حنا آرن	۱۹۵۸	شرایط انسانی	قلمرو عمومی عامل اصلی برونگری و زندگی سیاسی و عمومی
۲	پاول زوکر	۱۹۵۹	شهر و میدان	میدان عامل تبدیل جامعه به اجتماع نه صرفا محل تجمع از افراد
۳	جین جیکوبز	۱۹۶۱	مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی	پیاده روها عامل ایجاد امنیت و تقویت تعاملات اجتماعی
۴	ویلیام وایت	۱۹۸۰	زندگی اجتماعی فضاهای شهری کوچک	تاکید بر نقش اجتماعی فضاهای شهری
۵	یان گل	۱۹۸۷	زندگی در میان ساختمان ها	سه گروه فعالیت در فضای شهری: ضروری، انتخابی، اجتماعی
۶	اولدنبرگ	۱۹۸۹	مکان خوب: کافه ها، شاهپا و دیگر بانوفا در قلب یک اجتماع	تاکید بر عرصه های عمومی شهر بعنوان مکان سوم (خانه و محل کار، مکان اول و دوم)
۷	کلر کوپر مارکوس	۱۹۹۰	مکانهای مردمی	آرزوهای محیط سکونت و معرفی فضاهای شهری هفتگانه

۳-۱- معماری بافت قدیم و روابط اجتماعی

شهر، در روال طبیعی خود، همانند یک پیکره زنده، قدرت خود ترمیمی دارد، و همانند یک پیکره زنده، گاه شرایطی بر آن حادث می شود که این قدرت را برای ترمیم برخی روابط اجتماعی داراست. در طی این روند علاوه بر پتانسیل هایی که بافت های قدیم

این چهار واحد و مشتقات آنها تقریباً تمامی واحدهای معماری شهرهای قدیم ایران را تشکیل می دهند و با وجودیکه محققین مختلف در مورد اجزاء و عناصر شهرها، نمونه های متفاوتی ابراز داشته اند اما در مجموع کلیه آنها را می توان در همین دسته بندی خلاصه نمود. (لازم به توضیح است که ارگ حکومتی خود شامل همین چهار واحد بوده است)، مضافاً اینکه اساساً در هر محله از محلات اصلی شهرهای قدیمی حداقل سه نهاد خانواده، آموزش و مذهب حضور دارند و تنها نهاد اقتصاد یعنی بازار، مجزاست. در ادامه این نوشتار، تجربه هایی از فضاهای شهری بافت های قدیم مانند بازار، مسجد، بارویکرد ارتقاء روابط اجتماعی، دریافت قدیم دزفول به عنوان نمونه موردی، معرفی و با این رویکرد به طور خلاصه بررسی می گردد.

۴- روش تحقیق

روش تحقیق مقاله میدانی و توصیفی- تحلیلی است و با مطالعات کتابخانه ای و اسنادی به بررسی و واکاوی مفهومی رفتار در شهرسازی و تدوین مؤلفه های کلیدی آن میپردازد. استدلال و شبه استدلال در این مرحله راه را برای بیان نوعی روش استدلالی توصیفی می گشاید و امکان بازبینی و واکاوی مفهوم رابطه اجتماعی انسان را در مواجهه با فضاهای عمومی شهر فراهم می آورد. سپس با روش استدلال منطقی به گمانه زنی درباره دو فضای عمومی تاثیر گذار شهری بر روابط اجتماعی انسان و استخراج دیاگرام و نمودارهای مربوط، پرداخته می شود. براساس نتایج حاصل از مطالعات نظری و میدانی و با توجه به معیارهای کلی در جهت هدف تحقیق دو فضای عمده در بافت قدیم دزفول یعنی بازار و مسجد انتخاب شد. معیارهای انتخاب عبارتند از:

- انتخاب این دو فضا دارای ویژگی های مختلف اجتماعی و اقتصادی هستند و به پوشش بافت اجتماعی شهر می پردازند.

دارند، در همه ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و کالبدی، در کیفیت فضای شهری و ایجاد روابط اجتماعی پایدار نقش اساسی ایفا می کند. "شهر قابل سکونت باید تا جای ممکن به ایجاد ملاقاتها، برخوردها و تعاملات میان افراد و گروههای مختلف تشویق نماید (Cave,2005)". فضاهای شهری این بافت های سرزنده دارای شاخصه های خوانایی اند، هویت خود را از دارند و در نتیجه تعلق مکانی نسبت به آنها وجود دارد، انطباق پذیری با شرایط و مخاطبین فضا و امنیت را دارند و در یک کلام، کیفیات محیطی در آنها قابل تامل است. در این میان، فضاهای شهری در بافت های قدیم، به عنوان مهم ترین مکان هایی که دغدغه کیفیات محیط مصنوع را دارد، در فرآیند تعاملاتی که این پهنه ها با اجتماع دارند در ارتقاء روابط اجتماعی فعال یک جامعه، می توانند نقش تعیین کننده ای ایفا کند. "بررسی کیفیت محیط و عوامل تأثیرگذار بر آن بخش عمده ای از فرآیند شناخت را به خود اختصاص میدهد. برای ادراک هرچه بیشتر فضاهای شهری و پی بردن به مفهوم ومعنی آن بهترین راه، زندگی کردن در این فضاهاست (Tavassoli, Bonyadi, 1992)". به این ترتیب روشن است که معماری شهر با توجه به نهادهای اجتماعی اصلی آن در جامعه قدیم شکل گرفته است. هر نهادی برای خود معماری مناسبی نیز ایجاد کرده و به این ترتیب شکل شهر حاصل شکل واقعی نهادهای اجتماعی آن است. با نگرش دقیقتر در نهادهای اجتماعی آن عصر و نیز ساختار معماری شهرهای قدیم به راحتی می توان به ۴ دسته زیر اشاره کرد:

۱- نهاد خانواده ۲- نهاد آموزش و سیاست ۳- نهاد اقتصاد ۴- نهاد مذهب.

به ازاء معماری این نهادهای اجتماعی به طور تجریدی و خلاصه موارد زیر را می توان نام برد:

۱- خانه ۲- مدرسه ۳- بازار (یا محل کار) ۴- مسجد.

دارند. در کتاب پلی بر روی دز آمده است که: «چنانکه در روزگار پیشین که ابزار جنگ منحصر به شمشیر و کمان بود و آدمیان ادوات دورزن امروزی را نداشتند پلهای بزرگ در میان راهها مانند تنگهایی بود در کوهستان که اگرده نفر اهزن و خود سر آنرا در تصرف می آوردند راه کاروانیان راه کل بند می کردند و مکرر اتفاق می افتاد که مردم بد اندیش پله را می بریدند تا به اهداف شوم و پلید خود برسند. از این جهت پادشاهان ناچار بوده اند که برای نگهداری هر پلی دژی در پهلوی آن بسازند و نگهبانی در آن بگمارند. چنانکه پل دز فول در میانه راه جندی شاپور و شوش از آنگونه پلهاست که پادشاهان دژی در کناره رودخانه نزدیک با آن ساخته بودند، تا آنرا از تصرف و تخریب راهزنان حفظ نمایند. پس پل و دژ مورد گفتگو که اکنون در جای آن قسمتی از محله قلعه دز فول واقع است از نخستین بناهایی بوده که در آنجا برقرار شده اند البته وجود قلعه ای دیگر در کنار آنها مطلبی وسیع را شامل می شود که از حوصله بحث خارج است». در قرن چهارم هجری به واسطه ساحل غربی رودخانه و محلی که اکنون آنرا رعناش می خوانند این پل را پل روناش و شهر را قصر روناش گفته اند و مردمش را قصری نامیده اند، این شهر را اندامش هم می نامیده اند. توسعه شهری دز فول و تمرکز در آن را می توان از این تاریخ به بعد پیش بینی نمود، چنین بنظرمی رسد که پس از ویرانی شهرهای جندی شاپور و شوش در تاریخ مذکور، بتدریج اهالی این دو شهر در اثر عدم تأمین مالی و جانی به دز فول که از موقعیت مناسب (نزدیکی فاصله تا این دو شهر، قرار گرفتن در کنار رودخانه و دارا بودن قلعه ای مستحکم) برخوردار بود مهاجرت کردند و در جوار دژ و قلعه آن سکنی گزیده، موجب توسعه و رونق هر چه بیشتر دز فول شدند. بتدریج هسته اولیه شهر توسعه یافته و شکل یک شهر را به خود می گیرد، توسعه بعدی شهر از یک سو در امتداد رودخانه و از طرف دیگر چسبیده به محدوده شمالی و غربی هسته اولیه صورت می گیرد (تصویر

۵- انتخاب این دو فضا با توجه به مطالعات نظری تحقیق تا حدی دارای ساختار فضایی مناسب برای تقویت ساختار اجتماعی مطلوب هستند.
- انتخاب این دو فضا دارای گونه های متفاوت به لحاظ ساختار و ساختمان می باشند.
- انتخاب این دو فضا از لحاظ سلسله مراتب تردد شهری بیشترین حرکت پیاده و تجمع جمعیتی را داراست (تصویر ۱ و ۲).

تصویر ۱

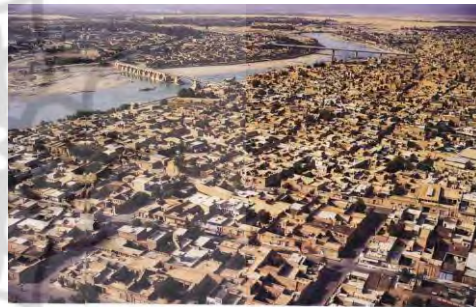
تصویر ۲

۵- یافته های پژوهش (مطالعات میدانی بازار و مسجد در دز فول)

۵-۱- تاریخچه پیدایش بافت قدیم و شهر دز فول: در مورد سابقه پیدایش و گسترش شهر دز فول در کتب مختلفی بحث شده است. نویسندگان این مطالب همه در نحوه شکل گیری شهر دز فول اتفاق نظر

یک حمایت اجتماعی، مذهبی و سیاسی توسط مردم، علما و حاکمان قابلیت اجرایی خود را حفظ می کرده اند. "در شهرها و محلات اسلامی، مساجد و فضاهای وابسته به آن همراه دیگر مراکز زیارتی و آموزشی، بعد معنوی و فکری شهرها را به وجود می آورند. در شهرهای اسلامی، محلات مسکونی، بازار و سایر مراکز اقتصادی و اجتماعی با پیروی از نظم خاصی حول محور مساجد قرار گرفته اند. در واقع مسجد همچون چشمه‌ای با صفا جویبارهای معنوی خود را به سوی محلات و اماکن جاری ساخته و نوعی فرهنگ پویای دینی را تبلیغ می نماید (Bamat, 1990)". از سوی دیگر عناصر واجزایی که در شهرهای قدیمی ایران وجود داشته اند در ارتباط متقابل با هم دارای ارتباط فضایی یکپارچه و بهم پیوسته ای بوده اند، در مورد سلسله مراتب فضاهای ارتباط دهنده، به خوبی می توان فضاهای خ صو صی، نیمه خ صو صی، نیمه عمومی و عمومی را در مجموعه یکپارچه و بهم پیوسته خانه ها و هشتی ها، بن بستها، کوچه های فرعی، راسته کوچه ها و معابر عمومی و راسته بازارها و در آخر جاده های بیرون شهری مشاهده کرد. بدین ترتیب عناصر مجموعه شهری — چه خانه ها و چه مراکز خدماتی، مذهبی و... همه در یک پیوند فضایی با یکدیگر در راستای روابط اجتماعی بین مردم تشکیل مجموعه واحدی را می داده اند. بر پایه همین اصول می توان رابطه بین شکل گیری بافت قدیم هر شهر ایرانی مانند دزفول و عوامل اجتماعی - جمعیتی و فرهنگی - مذهبی را دریافت. کوچه ها و معابر که شریانهای حیاتی یک شهر یا محله هستند، بطور سلسله مراتبی ارتباط کوچکترین واحد جمعیتی شهر یعنی خانواده را به ترتیب با مراکز محله و سطوح بالاتر برقرار می سازند. در مسیرهای اصلی یا تقاطع گذرها، عناصر مذهبی، فرهنگی، خدماتی و فضای باز قرار داشته که مراکز محلات را تشکیل می داده اند و ضمن رفع نیازهای ساکنین، محل انجام مراسم های خاص مذهبی بوده اند. هنگام برگزاری مراسم عزاداری

(۳). این گسترش بدون شک بی تأثیر از راههای منتهی به شهر و مسیر ارتباطی با مناطق اطراف نبوده است. چرا که بازار آهنگرها نیز در همین جهت ساخته شده است. ایجاد بازار آهنگرها احتمالاً در محدوده بیرونی یکی از دروازه های شهر بوده است. در این مرحله نشانه های اجزای سه گانه شهر دوره ساسانی که عبارت از کهن دژ، شارسرستان و ریض است را می توان دید بتدریج شهر در دوره های بعدی در دروازه های دوره ساسانی و در ریض گسترش می یابد. "در حال حاضر شهر دزفول دارای یک بافت قدیمی و کهن از نظر فرهنگی، معماری و تاریخی، دارای ویژگی های مشخص و با ارزشی است و دیگر بافت جدید، نو ساز با خیابان های هندسی شهر دزفول که نسبت به هسته اولیه (بافت قدیم) در تمام جهات گسترش یافته است (Safaeipour, 1991)".

تصویر ۳

۵-۲- عوامل اجتماعی - جمعیتی و فرهنگی - مذهبی در بافت قدیم دزفول :

ویژگی ها و شرایط اجتماعی در شهرهای قدیم و مناسبات بین شهروندان همواره از مهمترین عوامل مؤثر در شکل گیری بافت های قدیمی بوده اند. این بافت ها دارای اجزا عناصر و فضاهایی هستند که چه بطور انفرادی و چه جمعی، خصوصیات و روابط اصولی حساب شده و منطقی را به نمایش می گذارند هر گونه ساخت و ساز و تغییر و تحول در درون این بافت از قوانینی پیروی می کرده که نه به صورت مدون، بلکه به صورت قراردادهای ضمنی بین شهروندان حاکم بوده است. این قوانین و قراردادهای ضمنی بین شهروندان، نه به صورت مکتوب که سینه به سینه منتقل می شده و همواره با

تجاری عمده شهر و فضاهای گذران اوقات فراغت و ترکیب آنها در کنار یکدیگر در کنار این دو فضا قرار دارند.

- در تقاطع سه خیابان اصلی شهر که مهمترین شریان های شهر هستند قرار گرفته اند.

- در امتداد این دو فضا بیشترین جابجایی جمعیت قرار دارد.

تصویر ۴

۵-۴-بازار:

"بازار کلمه ای است بسیار قدیمی که ابتدا واچار تلفظ می شد و سپس به مرور زمان به بازار تغییر یافت. این کلمه ریشه فارسی دارد، در اغلب زبان های جهان به کار رفته است، بازار علاوه بر داشتن نقش خرید و فروش، محل تفریح، قطب سیاست و مرکز اجتماع و برخورد مردم نیز بوده است (Pirnia, 1991)".

"پروفسور هاردی یکی از متخصصین علوم اجتماعی آمریکا در جلد دهم کتاب خود، بازار را بدین شرح تعریف کرده اند: عبارتند از محل یا مکانی که در آنجا عرضه و تقاضا به منظور تعیین قیمت واحد با هم تلاقی می کنند، به نظر عده ای از محققین بازار محلی است که در آن نوعی فعالیت اجتماعی و فرهنگی دیده

بویژه در روزهای تاسوعا و عاشورا مسیرهای حرکت عزاداران بنحوی است که مراکز محلات کوچک و بزرگ را بهم متصل می کنند. در این مسیرها مساجد، تکایا و حسینیه ها قرار داشته و هیئت های عزاداری هر محله در همین مکانها شکل می گیرند. این مسیرها در حقیقت محورهای اصلی پیاده هستند که ضمن وصل مراکز محلات به یکدیگر، به بازار، میدان شهر و یا مسجد جامع که همگی در یک راستا قرار داشته اند ختم می گردند. مشاهده می شود که خصوصیت مهمی که شهرهای ایرانی را از شهرهای اروپایی متمایز می گرداند تأثیر پذیری شکل بافت از عوامل فرهنگی و اجتماعی بین مردم است، که در شهر دزفول نیز بشدت این پدیده به چشم می خورد.

۵-۳- دلایل انتخاب بازار و مسجد در بافت قدیم

دزفول:

"گره های شهری، کانونهای مکث و سکون هستند که برخوردها و تعاملات اجتماعی در آنها صورت می گیرد. گره مرکز فعالیت است. در واقع یک نوع نشانه است که به دلیل نوع عملکردش از آن متمایز میشود. جایی که نشانه یک شیء بصری مشخص است گره یک مرکز فعالیت متمایز است (Spreiregen, 1965)".

مطالعات نشان میدهد که دو فضای اصلی شهر در بافت قدیم دزفول یعنی بازار قدیم و مسجد جامع در حد فاصل تقاطع های خیابان شریعتی و خیابان امام خمینی و خیابان آیت اله طالقانی که به عنوان استخوان بندی شهر در بافت قدیم می باشد، پایگاه مهمترین فضاهای شهری و گره های تجمع افراد پیاده و در حال حرکت است. از طرف دیگر این دو فضا واجد بیشترین عوامل موثر بر حضور مردم در خود می باشد (تصویر ۴).

عوامل موثر بر حضور مردم در این دو فضا عبارتند از:

- مهمترین تعاملات اجتماعی از لحاظ کیفیت و کمیت در این دو فضا واقع اند.

- مهمترین کاربری های شهری اعم از راسته های

انسانی، به منزله‌ی محصولات فرهنگی، هم برای برآوردن نیازهای انسانی و هم به منظور عینیت بخشی به قابلیت‌های انسانی به بازار عرضه می‌شده است. همچنین آذین بندی راسته‌های بازار در ایام مبارک و همچنین در عید نوروز معمول بوده است. به جرات می‌توان گفت که هیچ بنا یا مجموعه بنایی چه در ایران و به احتمال قریب به یقین در سایر ممالک، نتوانسته است این گوناگونی و فراهم آوردن فعالیت‌های مختلف شهری را در یک مکان جمع کند. در واقع بازار نبض شهر است، مکانی که در ارتباط مستقیم با تمامی ارگان‌های مذهبی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی شهر می‌باشد و تبلور کلیه فعالیت‌های شهری در آن نمایش پیدا می‌کند (Ghobadian, 2006). از این رو بازار قدیم در بافت قدیم دزفول از سویی جنبه اقتصادی و از سویی دیگر ابعاد اجتماعی و فرهنگی داشته است. مطالعه و تفحص فرهنگی - اجتماعی در فضای بازار بافت قدیم دزفول دقیقاً نشان دهنده حضور پررنگ و برجسته‌ی عناصر فرهنگی و اجتماعی در محیطی ظاهراً اقتصادی است. در بخش‌های پرنق بازار، مانند راسته آهنگران روزانه هزاران نفر از اطراف و حتی از خود شهر وارد آن می‌شوند و به دادوستد و مراودت اقتصادی می‌پردازند. در بطن این مراودت، همه روزه پدیده‌های فرهنگی - اجتماعی متنوع و پیچیده‌ای ظاهر می‌شود که در فعالیت‌های اقتصادی موثر است. کاربرد زبان یکسان، استمداد از خویشاوندان، رهنمون شدن خریداران به مغازه‌های خویشاوندان، ایجاد ارتباط غیررسمی و کاملاً مبتنی بر آشنایی با خریداران و مواردی از این دست همه روزه فعالیت‌های اقتصادی این بازار را تسهیل می‌نماید. علاوه بر کارکردهای اجتماعی بالا، می‌توان به مبادله‌ی اطلاعات و اخبار نیز اشاره کرد. در این وضعیت این بازار به عنوان محلی برای ابراز همبستگی، وحدت و انسجام اجتماعی شهروندان نقش خود را می‌نمایاند. از مهم‌ترین ویژگی‌های درون مجموعه‌ی بازار قدیم دزفول شکل‌های

می‌شود و عوامل اصلی آن را فروشنده و خریدار تشکیل می‌دهند (Poorahmad, 1993). بازار دزفول نیز مانند دیگر بازارهای ایرانی از یک دروازه‌ی اصلی آغاز شده و پس از گذر از مرکز شهر به یک دروازه‌ی اصلی دیگر ختم می‌گردد. بازارهای آهنگرها در این شهر، در کنار دروازه‌های اصلی شهر احداث شده است و بعداً در طول مسیرهای شهری گسترش یافته است. بازار قدیم دزفول همانند بسیاری از شهرهای سنتی ایران دارای رشد خطی بوده و از طریق اشغال فضاهای اطراف تبدیل به کارکردهای مورد نیاز، توسعه یافته است از لحاظ اجتماعی فرهنگی، بازار کانون بزرگ خبررسانی درون شهری بوده است. اطلاعات و اخبار از همه مراکز مذهبی (مانند مسجد جامع)، آموزشی (مدارس دینی)، اداری (دارالحکومه و دیوان‌ها)، اقتصادی (راسته‌ها، سراها و حجره‌ها) و دیگر مراکز شهری و غیرشهری، نخست وارد بازار اصلی می‌شد و از آنجا به همه نقاط شهر جریان می‌یافت. خبرهای مهم و رسمی را نیز منادیان و جارچیان در بازارها به اطلاع مردم میرساندند آذین بندی رسمی بازارها و بازبودن آنها و نیز بازی و نمایش به مناسبت وقایع شادی آفرین و جشن‌های مذهبی و ملی، مراسم پذیرایی از میهمانان خارجی و بزرگان مشایخ، همیشه معمول بوده و بر رونق بازار می‌افزوده است. بستن بازارها به نشانه سوگواری و برای شرکت در مراسم مهم مذهبی نیز پیشینه‌ای کهن دارد. یکی از مراسم دینی اجتماعی مهمی که پیشه‌وران و بازاریان به اتفاق در آن شرکت میکردند، عزاداری روز عاشورا بود.

۵-۴-۱- کارکرد اجتماعی بازار دزفول:

بازار در شهر دزفول در بافت قدیم به مثابه عرصه‌ی اجتماعی و فرهنگی همواره مکانی برای بخشی از فعالیت‌های اجتماعی بوده است. در حقیقت، بازار در این شهر از دیرباز مکانی بود که حاصل فعالیت‌های انسانی در آن مبادله می‌شده است. نتایج فعالیت‌های

تصویر ۵

۵-۵- مسجد:

مسجد، مقدس‌ترین، پاک‌ترین، سرنوشت‌سازترین و اجتماعی‌ترین مکان و موقعیت حضور مسلمین است. بشر بر پایه فطرت خود، توحید و یگانگی خداوند را درک می‌کند و ذات پاک حق را از وابستگی به زمان و مکان خاص، منزه می‌داند. با این حال، گویا یک گرایش فطری دیگر نیز او را وادار می‌کند تا در مکانی که انتساب بیشتری با خداوند دارد به عبادت او بپردازد. گویا جایگاهی که منسوب به خداست، بهتر می‌تواند بشر را از امواج دغدغه‌ها و اضطراب‌ها دور و به ساحل آرامش نزدیک کند. زمانی که پیامبر اسلام سنگ بنای نخستین مسجد اسلامی را گذارد، گمان می‌رفت این مکان محلی برای عبادت مسلمانان باشد اما به مرور زمان و در طول تاریخ این مکان اندک اندک کارکردهای دیگری نیز یافت. تکوین افکار عمومی، آموزش، تبلیغ، تحول در نوع ارتباطات از جمله این کارکردها بودند که می‌توانستند موجب فرهنگ سازی شوند. از همین رو مساجد در کشورهای اسلامی از جمله اماکن مهم و حتی مشخص کننده سرنوشت یک کشور و حکومت به شمار می‌آیند. " در دوره اسلامی سازمانهای دینی در

صنعی، سیاسی و اجتماعی بود که احتمالاً می‌توان این تشکل‌ها را پایه گذار تشکیل نهادهای مدنی در جامعه دانست. این تشکل‌ها اغلب در قبال مسائل جاری جامعه موضع‌گیری کرده و نظر خود را در رد یا قبول موضوعی به نحوی اعلان می‌کردند. در برخی ادوار بازاریان در مخالفت با حکومت دست به اقداماتی می‌زدند و غالباً اعتراض آنها با تعطیلی بازار انجام می‌گرفت. ۵-۴-۲- کارکرد اجتماعی در خیابان‌ها و فضاهای اطراف بازار:

در خیابان‌ها و مراکزی که به این بازار منتهی می‌شود فعالیت‌های اجتماعی عموماً حالت سطحی دارند. بیشتر این فعالیت‌ها ارتباطات منفعل اند مانند دیدن و شنیدن صدای تعداد زیادی از مردم ناشناس. اما حتی این فعالیت محدود نیز می‌تواند بسیار جذاب باشد (تصویر ۵). میزان و ویژگی فعالیت‌های انجام گرفته در این فضاهای خارج از فضای بازار به شدت از برنامه ریزی فیزیکی تاثیر پذیرند. از انواع این فعالیت‌ها برخی از آنها بستگی زیادی به کیفیت این فضاهای خارجی دارند (مانند مراکز محله). فعالیت‌های تفریحی و بخش قابل توجهی از فعالیت‌های اجتماعی از این نوع اند. این گونه فعالیت‌ها وقتی که شرایط محیطی نامناسب باشد انجام نمی‌گیرند و زمانی که شرایط مطلوب باشد رونق می‌یابند. " این فعالیت‌های اجتماعی به صورت خود به خود در نتیجه حرکت مردم در فضاها و بودن آنها در یک فضا به وقوع می‌پیوندد. این مسئله نشان می‌دهد که فعالیت‌های اجتماعی هرگاه که فعالیت‌های اختیاری و ضروری در فضاهای عمومی دارای شرایط بهتری باشند به طور غیر مستقیم مورد پشتیبانی قرار می‌گیرند (gehl, 1987)".

دولت یا نیروهای اجرایی انجام گیرد. کنترل اجتماعی غیر رسمی شامل کلیه امر و نهی هایی است که به فرد می شود تا بتواند با هنجارهای اجتماعی گروهی سازگار شود. گروه هایی همچون: خانواده، مسجد و غیره می توانند با ابزارهایی مانند ستایش، نکوهش و خشم اخلاقی، بر رفتار فرد اثر بگذارند. از آن جا که بخش زیادی از کنترل افراد از راه کنترل رسمی صورت می گیرد، ممکن است در دراز مدت تأثیر خود را از دست بدهد. بنابراین، همراه با کنترل بیرونی، کنترل درونی که همان ایجاد انگیزه های درونی است توصیه شده است. کنترل درونی شامل کنترلی است که در آن خود فرد، علاقه دارد با هنجارهای اجتماعی هم نوایی پیدا کند و اگر کسی او را کنترل نکند خود را هم نوا می کند. مسجد می تواند کنترل درونی را به بهترین شیوه در فرد ایجاد کند. از این رو، مسجد با تقویت نفس لوامه که ملامت کننده انسان در هنگام سرپیچی از قوانین و مقررات و فرمان های اسلامی است زمینه کنترل اجتماعی و مبارزه با انحراف های اجتماعی را فراهم سازد. مسجد به عنوان یکی از مهم ترین نهادهای دینی در تربیت افراد جامعه مؤثر است و ثمره این تربیت، کاهش جرم و ناهنجاری های اجتماعی است. با توجه به شاخص های هویت دینی، مسجد با فعالیت های مذهبی و آموزش های بلندش، هویت دینی افراد اهل مسجد را تقویت می کند و این در حالی است افراد اهل مسجد جایگاه مناسبی در میان مردم دارند و همه افراد با دیده احترام به آنان می نگرند. گذشته از این، پایگاه اجتماعی افراد اهل مسجد سبب می شود که توقع مردم از آنان بالا رود و آنان را الگوهای اخلاقی بدانند. به این ترتیب، افراد اهل مسجد به سبب پایگاهی که در میان مردم دارند، نمی توانند از قانون های اجتماعی سرپیچی کنند.

۵-۳-۵- مسجد جامع دزفول:

مسجد جامع دزفول، بزرگترین و مهمترین مسجد

شالوده زندگی شهری اهمیت زیادی پیدا می کرد (Ashraf, 1974). "و اساس حکومت و نظام اجتماعی بود و بر تمامی شئون زندگی معنوی و مادی سایه می افکند (Momeni, 1994)". مسجدها، اثری روشن در توجیه عمومی مسلمین دارد. مجمع های اسلامی است که مردم را در سایه شعار «انما المؤمنون اخوة» جمع میکند و مظهر وحدت و برابری مردم است. جایی که برتری فقط با «تقوا» است. مسلمین در مساجد، کنار هم در یکجا می نشینند و به نصایح اسلامی در خطبه های نماز جمعه و نماز عید گوش می دهند و یکدیگر را می شناسند. چه بسا که مسلمانی برادر دینی خود را جز در مسجد، جای دیگری نمی بیند. اجتماع مسجد، سبب محبت و الفت دلها و تحکیم پیوندها و روابط و آگاه شدن از حال یکدیگر و تبادل افکار در مسائل دینی و دنیائی و همدردی در غم و شادی یکدیگر است. احکام اسلام و شرایع دین را در مسجد می آموزند. پایگاه علم و عبادت و امر بمعروف و نهی از منکر و دمیدن روح اخوت بین مسلمین است. همچنین در بافت شهری و محله ای، نقش مسجد آن قدر تعیین کننده و حساس است که گاهی مسیر اصلی خیابان را از ادامه و تعریض باز می دارد، به پاره ای از مشاغل اجازه فعالیت نمی دهد و در عین حال برخی حرفه ها را به شدت جذب می کند (Shakvin, 2003).

۵-۱-۵- بررسی جنبه های کنترل اجتماعی

مسجد

امروز یکی از کارکردهای حساس مسجد که لازم است در حفظ و پایداری هرچه بیشتر آن کوشید، کارکرد کنترل اجتماعی است. کنترل اجتماعی شامل فرایندی است که جریان تأثیرگذاری بر رفتار جامعه را بر عهده دارد تا هم نوایی با هنجارهای گروه صورت گیرد. کنترل اجتماعی به دو صورت رسمی و غیر رسمی انجام پذیر است. کنترل رسمی وقتی صورت می گیرد که جریان هم نوایی با هنجارهای اجتماعی بر اساس قوانین و مقررات، آیین نامه ها و نظایر آن به وسیله

دزفول است که در خیابان امام خمینی و در یک خیابان فرعی متصل به آن با گستردگی کوچکی در جلو درب اصلی خود واقع گردیده است. این بنا که در یک طبقه ساخته شده دارای یک صحن بزرگ بوده که در دو جبهه آن ساخت و ساز انجام گرفته است و نماهای آجری سقفها و ستونهای سنگی بسیار زیبایی دارد. کالبد اصلی بنا در جبهه جنوبی آن که هسته اولیه مسجد است، سنگی میباشد. مسجد دارای یک نمازخانه و محراب اصلی و دو شبستان پر ستون در دو طرف است و در قسمت شرقی نیز فضاهایی به عنوان فضاهای خدماتی و پشتیبانی واقع شده است. آقای ایرج افشار سیستانی در کتابهای نگاهی به خوزستان و نگاهی به دزفول زادگاه شیخ انصاری مینویسد: "مسجد جامع قدیمی دزفول از لحاظ معماری و دارا بودن شبستان و ستونهای سنگی در عداد مساجد اوائل دوره اسلام است که سپس در قرون ۷ و ۱۲ هجری قمری وسعت و مرمت یافته است. در این مسجد تاریخ ۱۱۵۷ در سر آن خوانده میشود که دلیل بر مرمت بنا میباشد. این مسجد که به شیوه معماری دوره ساسانی و مانند جامع شوشتر ساخته شده است (Afshar Sistani, 1990)".

۵-۴- بررسی آثار فرهنگی مسجد جامع دزفول در تعاملات اجتماعی

مسجد جامع دزفول پایگاهی دینی است که از فرهنگ دینی اجتماع و بافت مردمی این شهر حمایت می کند و بر بالندگی آن می افزاید. از آغاز پیدایش این مسجد، جنبه های فرهنگی آن در تعاملات اجتماعی مردم در نظر گرفته شده بود. تعاملات اجتماعی مردم، در گستره و نفوذ فعالیت های فرهنگی مسجد نقش اساسی دارد و می تواند به کمک کسانی که در مسجد حاضر می شوند و کسانی که در اداره امور آن مکان را بر عهده دارند، از نظر فرهنگی و اجتماعی مسجد را کارآمد بنمایند. "میان مسجد و جامعه ی اسلامی پیوندی پیوسته وجود دارد، چنان که صحن مساجد معمولاً دارای درها و دروازه هایی است که دو یا سه طرف، ارتباط مردم محلات را با مراکز شهر و بازار تسهیل می نماید (Erfan, 1996)". با برنامه ریزی صحیح و برگزاری کلاس ها و جلسه های گوناگون در مسجد، می توان آن را به یک پایگاه فعال آموزشی و فرهنگی و اجتماعی تبدیل کرد. حفظ و تقویت نظام ارزشی اجتماعی ارزش های انسانی در زندگی بشری بسیار اهمیت دارد و در روابط اجتماعی نقش محوری ایفا می کند؛ زیرا ارزش های اجتماعی از مدل های کلی رفتار، احکام جمعی و هنجارهای کرداری که عموم مردم آن را پذیرفته اند تشکیل می شود. با این وجود باید گفت چگونگی فرهنگ و هنجارهای هر جامعه به نظام ارزشی آن بستگی دارد و ارزش های فرهنگی، هسته اصلی زندگی اجتماعی را به وجود می آورند. ارزش ها بر اساس باورهای مردم و با شاخص های گوناگونی شکل می گیرند. در این میان، ارزش های دینی اهمیت ویژه ای می دارند. پایداری و پویایی حرکت های دینی و پویایی فرهنگی دینی اقشار مردم در این بافت تاریخی در سایه تقویت و گسترش نظام ارزشی امکان پذیر است که پایبندی به آن، بزرگ ترین عامل شکل گیری تشخص مذهبی مردم این ناحیه است. مسجد جامع دزفول به عنوان یکی از مهم ترین پایگاه های دینی، بافت تاریخی دزفول در این راستا وظیفه مهمی دارد. در طول تاریخ مبارزه های فرهنگی و سیاسی این مسجد، بیدارگری ها و حرکت های اصلاحی به چشم می خورد که در تکاپوی نظام ارزشی دینی بسیار مؤثر بوده اند. جایگاه ویژه مسجد جامع دزفول در فرهنگ دینی و امکانات بالقوه و بالفعل آن، همراه آموزش ها و مفاهیم حاشیه ای و ایجاد یک نظام ارزشی قوی و ماندگار در صحنه فرهنگ و اجتماع بسیار اثرگذار بوده است. مسجد جامع دزفول، در حفظ و تقویت نظام روابط اجتماعی مردم بافت قدیم دزفول نقش بسیار مهمی دارد و کوشش های بسیاری در این مکان صورت گرفته است که برخی از آن ها عبارتند از:

دزفول است که در خیابان امام خمینی و در یک خیابان فرعی متصل به آن با گستردگی کوچکی در جلو درب اصلی خود واقع گردیده است. این بنا که در یک طبقه ساخته شده دارای یک صحن بزرگ بوده که در دو جبهه آن ساخت و ساز انجام گرفته است و نماهای آجری سقفها و ستونهای سنگی بسیار زیبایی دارد. کالبد اصلی بنا در جبهه جنوبی آن که هسته اولیه مسجد است، سنگی میباشد. مسجد دارای یک نمازخانه و محراب اصلی و دو شبستان پر ستون در دو طرف است و در قسمت شرقی نیز فضاهایی به عنوان فضاهای خدماتی و پشتیبانی واقع شده است. آقای ایرج افشار سیستانی در کتابهای نگاهی به خوزستان و نگاهی به دزفول زادگاه شیخ انصاری مینویسد: "مسجد جامع قدیمی دزفول از لحاظ معماری و دارا بودن شبستان و ستونهای سنگی در عداد مساجد اوائل دوره اسلام است که سپس در قرون ۷ و ۱۲ هجری قمری وسعت و مرمت یافته است. در این مسجد تاریخ ۱۱۵۷ در سر آن خوانده میشود که دلیل بر مرمت بنا میباشد. این مسجد که به شیوه معماری دوره ساسانی و مانند جامع شوشتر ساخته شده است (Afshar Sistani, 1990)".

۵-۴- بررسی آثار فرهنگی مسجد جامع

دزفول در تعاملات اجتماعی

مسجد جامع دزفول پایگاهی دینی است که از فرهنگ دینی اجتماع و بافت مردمی این شهر حمایت می کند و بر بالندگی آن می افزاید. از آغاز پیدایش این مسجد، جنبه های فرهنگی آن در تعاملات اجتماعی مردم در نظر گرفته شده بود. تعاملات اجتماعی مردم، در گستره و نفوذ فعالیت های فرهنگی مسجد نقش اساسی دارد و می تواند به کمک کسانی که در مسجد حاضر می شوند و کسانی که در اداره امور آن مکان را بر عهده دارند، از نظر فرهنگی و اجتماعی مسجد را کارآمد بنمایند. "میان مسجد و جامعه ی اسلامی پیوندی پیوسته وجود دارد، چنان که صحن مساجد

همه روزه افراد جامعه را از گروه های گوناگون جامعه با پست ها و موقعیت های اجتماعی متفاوت، در آن گرد می آورد. همگان دوش به دوش و در صف هایی به هم پیوسته و رو به یک سو، نماز می گزارند. آنان با تکرار همه روزه این کار، به یاد می آورند که در بارگاه خداوند، موقعیت های اجتماعی، مال، مقام و منصب تعیین کننده نیست. همه افراد در صفی واحد و یکسانند. کسی بر دیگری برتری ندارد. جز اینکه مستحب است آنان که در علم، کمالات انسانی و اندیشه، پرهیزگاری و تقوا بر دیگران برتری دارند، در صف نخست باشند. این نیز خود ترسیم یک سرمشق و نمونه به منظور ارزش گذاری اجتماعی صحیح در تمامی تار و پود جامعه است. آنان در می یابند که باید ملاک های نادرست را کنار بگذارند و برتری را در ارزش های الهی بدانند و این همان تقویت عنصر وحدت و فرا گرفتن درس همبستگی در روابط اجتماعی فعال است.

۶- نتیجه گیری و پیشنهاد

با توجه به مطالعات نظری و میدانی تحقیق می توان عوامل موثر بر روابط اجتماعی فعال در فضاهای شهری در بافت های تاریخی نظیر دزفول را به دو گروه عوامل بیرونی و عوامل درونی تقسیم کرد: در مورد عوامل بیرونی می توان ساختار کالبدی بازار و مسجد و نوع ارتباطاتی که در این فضاها شکل می گیرند را مطرح ساخت. ساختار فیزیکی این فضاها در سطوح مختلف از جمله برنامه ریزی، نما، و جزییات عناصر آنها و فضاهای در بر گیرنده زمینه ارتباطات اجتماعی را فراهم می کند. علاوه بر اینکه این فضاها اگر در موقعیت مطلوب قرار داشته باشند و با ساختار فرهنگی و روابط اجتماعی موجود در فضای شهری هماهنگ باشد اهداف کلی روابط اجتماعی فعال را تضمین می کنند. در حال حاضر نیز برخی از نظریه های جدید در علوم اجتماعی به طور عام و در شهرسازی به طور خاص بر این مسئله تاکید دارند که با دخالت ارادی و آگاهانه می توان از گسست روابط اجتماعی در فضاهای شهری جلوگیری به عمل

بیان معیارها و شاخص های ارزش ها و آرمان های دینی مردم، ارائه مدرک و شناخت صحیح از دین، برپایی مجلس های مذهبی هم چون سخنرانی های دینی و ویژه برنامه ها در مناسب های مذهبی، بیان ارزش ها و ضد ارزش ها، اجرای ارزش ها و اعمال دینی مانند برقراری نماز جماعت و مجلس های دعا و نیایش، مطرح کردن مسائل اعتقادی و احکام فقهی، بیان اندیشه های دینی، معرفی و تربیت الگو، پاسخ به شبهه های دینی و اعتقادی، ایجاد نظام تربیت دینی و تقویت هویت دینی. با بررسی عوامل رکود نظام ارزشی روابط اجتماعی، بخش دیگری از نقش این مسجد در سلامت نظام اجتماعی مردم این شهر مشخص می شود. با بررسی جنبه های سیاسی، اقتصادی، تربیتی و آموزشی مسجد جامع دزفول در سطح فرد و اجتماع، نقش مؤثر آن در ایجاد روابط اجتماعی فعال در بین مردم این شهر مشخص می شود.

۵-۵-۵- مسجد و وحدت اجتماعی

یکی از نیازهای اساسی جامعه اسلامی، همبستگی نیروهای مسلمان بر محور دستورهای الهی است. اسلام برای رسیدن به این عنصر حیاتی، در جوهر خود همه امتیازهای موهوم را نفی کرده و کرامت و ارزش انسان را بر پایه تقوا بنا نهاده است. با این حال، وحدت، از یک سو به اسباب و عواملی نیاز دارد تا هرچه بیشتر پایدار شود و از سوی دیگر، نیازمند آن است که در مکانی ظهور یابد. تا از این راه، دسیسه های دشمنان پیدا و پنهان جامعه اسلامی به نا امیدی گراید. برای رسیدن به این هدف، مسجد در جامعه اسلامی نقش اساسی دارد. در هر جامعه ای امتیازهای موهوم و فخرفروشی های پوچ به گونه ای مطرح است. چنان چه با این گرایش ها از ریشه مبارزه نشود، بیم آن می رود که ارزش های واهی و غیر الهی در چهره ارزش های پسندیده جلوه گر شوند و نظام ارزشی جامعه را دگرگون کنند. از این نظر، مسجد جامع دزفول کانونی است که

آورد. در مورد عوامل درونی می توان به عوامل مختلفی از قبیل بعد خانوار، سطح سواد، متراژ فضاها، نوع فضاهای تجاری، فرهنگ دینی خانواده ها، و ... اشاره کرد. ترکیب عوامل درونی و بیرونی اگر منطبق بر ارزش های حاکم و ساخت روابط اجتماعی جامعه باشد به خوبی به اهداف مورد نظر پاسخ می دهد.

7- References

Persian References:

- Ataiee, R., Pourmohammadi, M. (2015). "The effect of physical identity components and activity of historical contexts in creating social interactions". *Urban Management*, 14 (41), 229-245.
- Ashraf, A. (1974). "Historical Characteristics of Urbanization in Iran Islamic Period". *name olome ejtemaee*, (1)4.
- Afshar Sistani, I. (1990). "A Look at Khuzestan", Tehran Press
- Bamat, N. (1990). "Islamic City", translated by Mohammad Hussein Halimi and the Ministry of Islam, Press Organization and Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance, Winter.
- Erfan, M.H. (1996). "Architecture of mosques", 5
- Ghobadian, V. (2006). "City, Climate and Building, Urban Space Organization, Climatic Survey of Traditional Iranian Buildings". *Journal of Construction Industry*, 50 – 51
- Keshavarzfazl, S., Manjezi, S. (2017). "The role of urban open space quality in social interactions with a case study of Atiq Square and the role of the world in Isfahan". *Shabak*, 3:(7-8), 1-19.
- Kashani Joo, Kh. (2010). "Recognition of theoretical approaches to urban public spaces. *Hoviate shahr*, 4 (6), 95-106.
- Hesari Jabbar, L., Eskandar Saremi, M. (2020). "Explorer in urban public space based on tangible needs and Intangible". *Urban Planning of Iran*, 1(8) 54-55.
- Mohammadi, M., Azimi, M., Moghadam, H., Rafieian, M. (2012). "Urban public spaces, the realization of social interactions in historical contexts (case study: the old city of Lar)". *Restoration and architecture of Iran*, 2 (4), 15-28.
- Momeni, M. (1994). "Sources of Worldview and Iranian-Islamic Urbanism, *Quarterly Journal of Geographical Research*, 33.
- Shakvin, H. (2003). "Urban Geography", Tehran
- Moghli, M., Ali Nejad, K. (۲۰۲۱). "Study of new methods in organizing worn-out urban structures, *urban planning of Iran*, 1 (5):334-53.
- Parvand, Sh. (1993). "Searching for rules for organizing commercial axes of urban centers in accordance with pedestrian movement - with emphasis on spatial and functional dimensions", Master Thesis in Urban Design, University of Tehran
- Pakzad, J. (2005). "Urban Space Design Guide", Payam Sima Publishing Company, Tehran
- Safaeipour, M. (1991). "Developments and Demographic Foresight of Dezful", Master Thesis, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan.

- Pirnia, M.K.(1991), "On urban planning and traditional architecture of Iran", *Abadi Magazine*, 1(1), 12.
- Poorahmad, A.(1993)."Study of the functional evolution of Kerman market", PhD thesis, Tarbiat Modares University,52.
- Sadri, A.,Bankian Tabrizi, A.Refai Afshar, Sh. (2019).”The effect of sidewalks on increasing social interactions in urban spaces of Bojnourd (Case study: Taleghani St., Shahid Square to Telecommunications)” . *Applied Research in Geographical Sciences (Geographical Sciences)*, 19 (54), 81-102
- Tavassoli, M., Bonyadi, N.(1992)."*Urban spaces and their place in urban life and appearance*", Farhang-e-Islami Publications, Tehran

Latin References:

- Carmona, M.(2003).”*Public places – Urban spaces, The dimensions of urban*”. 1st Edition
- Cave ,R.W.(2005).”*Encyclopedia of the city*”, First published by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon
- gehl, j.(1987).”*life between buildings*”, new York: van nostrand reinhold.
- Jacobs, J.(1961).”*The Death and Life of Great American Cities*”. New York
- Punter,J.Carmona, M.(1997).”*The Design Dimension of Planning: Theory, content and best practice for design policies*”. 1st Edition.
- Spreiregen,P.D(1965).”*Making avisual survey*”.Time saver standards for Urban Design, London, the housing corporation

نحوه ارجاع به این مقاله:

مردانی، علی. (۱۴۰۱). فضاهای عمومی بافت تاریخی شهری و نقش آن در ایجاد روابط اجتماعی فعال (نمونه موردی بازار و مسجد بافت قدیم دزفول)، شهرسازی ایران، ۵ (۸)، ۳۳-۴۷.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Iranian Urbanism Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

URL: <https://www.shahrsaziiran.com/1401-5-7-article3/>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.27170918.1401.5.8.3.1>